

Violetta Wróblewska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

viola@umk.pl

ORCID: 0000-0002-5776-8382

Oswajanie potworów...

Taming Monsters...

**Anna Mik, *Signs of Exclusion. Monsters Inspired by Greek and Roman Mythology as Symbols of Rejected Minorities in Literature, Film, and TV-Series for Children and Young Adults: From Mid-20th Until Early 21st Century*,
Wydawnictwo DiG, Warszawa 2022.**

DOI: 10.12775/LL.1.2023.013 | CC BY-ND 4.0

Książka Anny Mik *Signs of Exclusion. Monsters Inspired by Greek and Roman Mythology as Symbols of Rejected Minorities in Literature, Film, and TV-Series for Children and Young Adults: From Mid-20th Until Early 21st Century* została poświęcona niezwykle ważnej problematyce społecznego wykluczenia ukazanej w wybranych, głównie anglojęzycznych, tekstach kultury XX i XXI w. adresowanych do dzieci oraz młodzieży. Jako interpretacyjną figurę przyjęto występującą w przekazach dla najmłodszych postaci szeroko rozumianego potwora (monstrum, bestii), inspirowaną zarówno mitologią grecką, jak i rzymską. Zdaniem Mik autorzy licznych dzieł literackich i filmowych właśnie w tradycji antycznej znajdują przykłady bogów, półbogów, herosów, istot na poły ludzkich, na poły zwierzęcych, których fizyczne ułomności oraz powikłane losy po odpowiednich modyfikacjach dają się odnieść do współczesności, służąc tworzeniu opowieści o różnych formach ostracyzmu. W monografii próbuje się dokonać rozstrzygnięcia, w jakim stopniu wspomniane mityczne potwory

stają się w kulturze dziecięco-młodzieżowej znakami odpowiadającymi przedstawicielom grup wykluczonych ze społeczeństwa, do których zaliczono kobiety, dzieci, zwierzęta, osoby o odmiennej orientacji seksualnej, o innym kolorze skóry oraz z niepełnosprawnościami, i na czym polega ich inność rozpatrywana na tle dominującej normy. Jednocześnie starano się ukazać, jak starożytne potwory w wybranych przekazach kulturowych ewoluują, współwystępują z tymi współczesnymi, a także w jakim stopniu reprezentowane za ich pośrednictwem wykluczone postaci dzięki swojej nietypowej kreacji zyskują głos, a w jakim zakresie nadal pozostają odizolowane i świadome niemożności integracji ze społeczeństwem kultywującym „normalność”.

Warto na wstępie dodać, że omawiana praca nie jest tylko interesującym studium poświęconym niektórym motywom i wątkom o proveniencji antycznej występującym w wybranych dziełach kultury współczesnej. Jest efektem bardzo dobrze zrealizowanego nowatorskiego projektu badawczego poświęconego wykluczeniu, w którym na równych prawach występują przykłady z zakresu literatury, filmu, komiksu, a autorka przekonująco dowodzi, że jedynie holistyczne badanie tekstów kultury adresowanych do dzieci i młodzieży, przy wykorzystaniu różnych metod (w tym teratologii, *gender studies*, *animal studies*, postkolonializmu – w zależności od specyfiki badanych przekazów) pozwala na wieloaspektowe rozpoznanie zjawiska, określenie skali jego występowania, a także możliwości czytelniczego oddziaływania. Anna Mik wykazała, że w zakresie uświadamiania i przełamywania społecznego wykluczenia, także za pośrednictwem przekazów kulturowych, jest jeszcze wiele do zrobienia. W związku z ambitnym celem badawczym, zorientowanym nie tylko naukowo, ale i społecznie, jak też z przyjętą nowoczesną metodologią recenzowana praca wpisuje się w nurt tzw. nowej humanistyki, czyli humanistyki zaangażowanej, o charakterze krytycznym, jak ujmował ją Ryszard Nycz w swym szkicu *Nowa humanistyka w Polsce. Kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji* (Nycz 2017: 18–40).

Praca składa się z siedmiu rozdziałów, wprowadzenia i zakończenia, bibliografii oraz aneksu zawierającego bogaty, dobrze dobrany materiał ilustracyjny. We wprowadzeniu omówiono podstawowe założenia i cele rozprawy, strukturę i źródła. Określono ramy czasowe badanego materiału – od połowy XX do XXI w., a także zakres uwzględnianych zjawisk kulturowych – filmy, seriale, animacje, gry komputerowe, utwory literackie, komiksy, słusznie dowodząc, że współczesna kultura dziecięco-młodzieżowa wchodzi w ścisłe relacje z kulturą popularną, która pod jej wpływem powstaje (zjawisko adaptacji), ale też na nią oddziałuje, więc obie muszą być rozpatrywane łącznie. Dwukierunkowości wpływów dowodzi m.in. znany na całym świecie cykl o Harrym Potterze, który zainspirował wielu twórców, nie tylko literatury dla dzieci i młodzieży. Skala oddziaływania dzieła Joanne Rowling była i jest tak znaczna, że Mik potraktowała serię powieści o małym czarodzieju i jego potyczkach z demonicznymi istotami, w tym inspirowanymi mitologią, jako główny punkt odniesienia dla rozważań o monstrualności i jej funkcjach w kulturze dziecięco-młodzieżowej,

z czym należy się zgodzić. Jak przekonująco dowodzi autorka nie tylko na przykładzie historii o Harrym Potterze, mitologia klasyczna przekazywana poprzez kulturę popularną ma realny wpływ na kształtowanie się młodego odbiorcy, który staje się współtwórcą zmieniającego się społeczeństwa.

W rozdziale pierwszym, *Methodology*, przedstawiono podstawowe założenia metodologiczne pracy. Autorka odwołuje się m.in. do teratologii, którą traktuje jako narzędzie badań kulturoznawczych, umożliwiające odczytywanie znaków kulturowych (potworów) i dostosowywanie zakodowanych w nich znaczeń do kontekstu, w jakim funkcjonują. Dodajmy, że na świecie podejmowano już tego typu badania w obszarze nauk humanistycznych, także kulturoznawczych, czego świadectwem jest monografia zbiorowa z 2012 r., zatytułowana *Speaking of Monsters. A Teratological Anthology*, z której inspiracje czerpie także Anna Mik. W Polsce tego rodzaju badania są mało rozpowszechnione, więc praca o monstrach ma szansę zmienić tę sytuację.

W dalszej części pierwszego rozdziału omówiono toczącą się wśród badaczy dyskusję na temat potworności i różnych podejść do teratologii, eksponując problematykę z zakresu kultury dzieci i młodzieży, a także zaprezentowano przyjęte w pracy rozróżnienia terminologiczne między takimi pojęciami jak potwór, bestia, monstrum. Autorka, mając świadomość trudności towarzyszących tego typu rozgraniczeniom, sygnalizowanym już we wprowadzeniu, pokazuje jednocześnie ich powiązanie z obcością, innością, odmiennością, hybrydycznością, odwołując się m.in. do teorii Anny Wieczorkiewicz zawartej w książce *Monstrualium* (2013). W tym samym rozdziale nakreślono również znaczenia i role fabularne monstrów, wskazując, że potwór w omawianych przekazach jest kulturowym kostiumem, kamuflażem istoty próbującej uciec przed wszelkimi kategoryzacjami pożądanymi przez ludzi, do tego zmiennym w zależności od kontekstu kulturowego, historycznego i geograficznego, wielorakie są bowiem źródła i tradycje potworności.

Gdy pierwszy rozdział ma charakter głównie teoretyczny, kolejne części pracy prezentują – zgodnie z przyjętą metodologią wywodzoną z nowej humanistyki – analizy i interpretacje wybranych zagadnień związanych z wykluczeniem przedstawionym w tekstach kultury dla dzieci i młodzieży.

W rozdziale drugim, *The Monstrous Animal*, inspirowanym w dużej mierze *animal studies*, zajęto się prezentacją „prawdziwych” odpowiedników mitycznych bestii znanych już w starożytności. Ze względu na wielość materiału badaczka ogranicza się do kategorii zwierzęcości, zastanawiając się przy okazji, czy takie kryterium może być wyznacznikiem wykluczenia i w jakich okolicznościach zwierzę staje się potworem. Aby precyzyjnie odpowiedzieć na te pytania, Mik bierze pod uwagę tylko jedną grupę potworów mitologicznych, a mianowicie te, które nie mają ludzkich cech anatomicznych. Skupia swą uwagę na takich atrybutach uznanych za zwierzęce, jak dzikość, agresja, seksualność, które są piętnowane przez ludzi.

Dalej autorka przekonująco dowodzi, że zwierzęcość w wybranych tekstach kultury, np. w *Beasts of Olympus* Lucy Coats czy *Harry Potter i więzień*

Azkabanu Joanne Rowling, jest oznaką inności, o czym świadczą takie postaci, jak feniks, cerber czy półolbrzym (np. Hagrid). Szkoda, że w części rozważań, w której mowa o tej ostatniej postaci, nie posłużono się kategorią liminalności, doskonale oddającą status bohatera. Co prawda w pracy ta antropologiczna kategoria kilkakrotnie się pojawia, ale w niektórych fragmentach rozważań byłaby wręcz pożądana. Wydaje się, że gdyby powyższe pojęcie wykorzystano częściej, odwołując się do znanej teorii Arnolda van Gennepa z jego pracy *Obrzędy przejścia* (2006), można by dowieść (co badaczka czyni pośrednio), że potworność to właśnie stan zawieszenia, istnienie na granicy dwóch światów, tyle że w obrzędzie przejścia, z którym wiąże się liminalność, wiedzie ku zmianie, podobnie jak w niektórych wybranych przekazach kultury omawianych w pracy, choć nie jest to regułą.

Rozdział trzeci, *The Monstrous Gender*, traktuje o potworach i zjawisku płciowości w wybranych tekstach kultury dziecięco-młodzieżowej rozpatrywanych w kontekście *gender studies*. Jest to rozdział bardzo ważny, gdyż uzmysławiający czytelnikom, że nawet w XXI w., mimo zmian kulturowych i społecznych, nadal w dominującej części tekstów kultury lansowane są stereotypowe ujęcia płci, co skutkuje fałszowaniem obrazu świata. Konstrukty kulturowe płci, nawet te wyrastające z mitów, są tworzone z perspektywy białego mężczyzny, a więc nadal w tym ujęciu kobieta jest prezentowana jak słabsza, gorsza, podrzędna, a już w ogóle rzadko mowa w tekstach o transseksualności czy problemie z określeniem własnej tożsamości płciowej. Jako dowód zostają przywołane typowo męskie ujęcia bohaterów, żeby nie rzecz superbohaterów, jak Tezeusz czy Herakles, a nawet Minotaur. Jak stwierdza Mik, nieliczne utwory próbują powyższy schemat przełamać, prezentując bohatera nieśmiałego, np. w bestiariuszu Michała Rusinka. Rzadko też antycznym monstrem autorzy zmieniają płęć i zamiast np. pana Minotaura wprowadzają panią Minotaurę, jak w utworze Catherynne M. Valente *The Girl Who Fell Beneath Fairyland and Led the Revels There* (2012). Z kolei bohaterki antyczne bywają zwykle pokazywane jako bestie, np. Meduza czy syreny. I tu pojawia się pewne zastrzeżenie bibliograficzne i merytoryczne. Autorka, pisząc o demonach wodnych, do których należą syreny, odwołuje się na s. 112 do pracy Pawła Zycha i Witolda Vargasa *Bestiariusz słowiański* (2013). Warto zwrócić uwagę na to, że jest to publikacja o charakterze popularyzatorskim, w której autorzy kompilują dane pochodzące z różnych, nierzadko niepotwierdzonych źródeł, więc należałoby z dystansem podejść do prezentowanych tam informacji, a w przypisie wprowadzić odpowiedni komentarz na ten temat. Pomijając jednak wspomniany drobiazg, trzeba podkreślić, że część pracy o syrenach i meduzach, przedstawionych w różnych przekazach filmowych i literackich, należy uznać za bardzo udaną. Badaczka przekonująco dowiodła, że syrena jako znak wykluczenia może oznaczać istotę niezrozumianą, niebezpieczną, atrakcyjną, z kolei Meduza – ofiarę przemocy seksualnej, ale też uosobienie macierzyństwa. Ważnym motywem w kontekście ostatniej postaci okazują się włosy, które z jednej strony stają się symbolem siły niszczącej, a z drugiej opieki, gdy np. matka oplata nimi dziecko, chroniąc przed światem.

Tematyka rozdziału czwartego, zatytułowanego *The Monstrous Disability*, odnosi się z kolei to kwestii różnego typu dysfunkcji – psychicznych i fizycznych, traktowanych za Arystotelesem głównie w kategoriach braku lub nadmiaru jakiejś części ciała. Autorka rozprawy dokonuje interesującego przeglądu stanowisk wobec niepełnosprawności, poczynając od starożytności, kończąc na współczesności. W dalszej części badaczka dokonuje analiz i interpretacji różnych tekstów kulturowych dotyczących tej problematyki, dowodząc z jednej strony rzadkości jej występowania, a z drugiej pokazując poszerzanie jej zakresu tematów – od dysfunkcji fizycznych (ślepotą, brak kończyn, deformacje cielesne) poprzez problemy natury psychofizycznej (np. ADHD). Prezentacji tego rodzaju wrażliwych kwestii służą postaci mityczne, np. syreny na wózkach inwalidzkich. Autorka w powyższym kontekście interesująco przedstawia zekranizowaną powieść Ricka Riordana *Percy Jackson and the Olympians: The Lightning Thief* (*Percy Jackson i bogowie olimpijscy: Złodziej pioruna*, 2005), w której występują niemal wszyscy najważniejsi bogowie reprezentujący różne ułomności, ukazane jako przejawy mitologicznej potworności. Zdaniem Mik autorowi udało się odtworzyć mitologiczny świat jako nowoczesny wszechświat, w którym prawie wszystkie mityczne monstra znajdują swoje miejsce. Równie interesująca w tym rozdziale jest część poświęcona satyrom i faunom w kulturze dla dzieci. Autorka dokonuje przeglądu powieści i seriali traktujących o tych mitycznych postaciach, wykazując ich zmienność na przestrzeni wieków. Odwołując się do tradycyjnych i najnowszych przekazów, w tym filmowych, jak *Pan's Labyrinth* (del Toro 2006), i serialowych, np. *The Magicians* (Gamble, McNamara 2015–2018).

W rozdziale piątym – *Monsters of Colour* – skoncentrowano uwagę na mitycznych bestiach jako jednostkach, które są marginalizowane w związku ze swym pochodzeniem etnicznym. Dowiedziono przy okazji, że antyczne stworzenia w tekstach dla dzieci nierzadko bywają przedstawiane jako potwory, których kolor skóry nie jest biały, a przez ten fakt są odbierane jako gorsze i niebezpieczne. Całość rozważań w tym rozdziale została wpisana w dyskurs postkolonialny, osadzona w historii niewolnictwa, dyskryminacji i walki o prawa człowieka. Badaczka, biorąc pod uwagę fakt, że niewiele jest przykładów utworów dla dzieci wykorzystujących postaci mityczne jako reprezentantów rasizmu, co może wynikać z faktu, że mniejszości etniczne nie są włączane do głównego nurtu narracji, wzbogaca rozważania o przykłady kulturowe, m.in. filmy Disneya jak *Król Lew* czy *Dumbo*, wyrastające z innych źródeł niż antyczne. Wśród ujęć świadczących o wykluczeniu na tle rasowym przywołuje m.in. *Harrego Pottera i kamień filozoficzny* (1997), w której to powieści korzystniej ukazane są postaci białoskórych niż ciemnoskórych centaurów pozbawionych szans na karierę nauczycielską w Hogwardzie. Mik analizuje również wspomniany już przypadek Grovera Underwooda, postaci wykluczonej podwójnie – ze względu na swą niepełnosprawność i odmienność rasową – oraz *Beasts of Olympus* (2015–2018) – serię opowieści napisanych przez Lucy Coats i zilustrowanych przez Brett Bean. W jej trzeciej części, pt. *Steeds of Gods*, występuje

czarnoskóra syrena, która nie godzi się na przejmowanie typowych ról kobiecych i pragnie walczyć o swą niezależność. Zdaniem badaczki głównie czarne kobiety przedstawiane są w kulturze popularnej jako istoty gorsze niż te, które są białe, i przez ten fakt mające niższą wartość niż biali mężczyźni. Na potwierdzenie swych tez przywołuje stosowne przykłady literackie i filmowe – dawne i współczesne, dowodząc trwałości przedstawianych w nich stereotypów związanych z rasą.

Rozdział szósty, *Monstrous Children*, jeden z bardziej interesujących i złożonych w zakresie problemowym, dotyczy różnych figur monstrów i ich relacji z postaciami dziecięcymi, co wymusza zestawienie takich kategorii, jak potworność, dzieciństwo, chłopięcość, dziewczęcość, płęć oraz izolacja kulturowa. Dokonano tu o także przeglądu definicji związanych z dzieckiem potwornym, niegrzecznym, *enfant terrible*, przy okazji wskazując na problematyczność zjawiska. Zdaniem badaczki potworne dziecko jest wytworem kulturowym epoki wiktoriańskiej i świadectwem wykluczenia osób niedorośliwych. Takie podejście mają odbijać także współczesne teksty kultury, jak *Beasts of Olympus* autorstwa Lucy Coats, w których główny bohater prezentowany jest jako straszne dziecko, *Ancykłopek* (2016) Piotra Dobrego i Łukasza Majewskiego, gdzie występuje rzeczywiste dziecko-potwór będące cyklopem, czy *Leo i czerwony automat* (2018) Marcina Szczygielskiego, powieść ukazująca chłopca poczętego metodą *in vitro* jako monstrum. Równie istotnym problemem w kontekście rozważań nad potwornością dzieci jawi się refleksja nad własną płciowością, jak w utworze *Brush Your Hair, Meduza!* Joan Holub (2015). Rzadziej mamy do czynienia z przykładami tekstów kulturowych podejmujących temat płynnej identyfikacji płciowej, np. *Sparkle Boy* Lesléi Newman (2017), w którym główna bohaterka, chłopiec o imieniu Casey, uwielbia przebierać się za dziewczynkę, bądź *From the Stars in the Sky to the Fish in the Sea* (2017) Kai Cheng Thom, w której dziecko jeszcze nie zdecydowało, kim chce być. Przy okazji rozważań nad płciowością podjęto się analizy pojęcia *queer* i opisu jego powiązań z pojęciem monstrialności, wskazując na elementy osobliwości, które obie kategorie łączą. Dowiedziono przy okazji, że konstrukcja starożytnego potwora może być swoistym odzwierciedleniem braku określonej płci u dziecka i pomaga mu identyfikować się z daną postacią ze względu na jej „nieskończoną” formę. Oba te konstrukty – potwornego i queerowego dziecka – Mik omawia na dwóch przykładach książek z obrazkami, *The Sea Tiger* Victorii Turnbull (2014) i *Julian is a Mermaid* Jessiki Love (2018). Przy analizie tych źródeł, gdy mowa o wesołym miasteczku i paradzie ulicznej, badaczka słusznie odwołuje się do kategorii karnawału w ujęciu Michała Bachtina.

Dopełnieniem powyższych rozważań jest rozdział siódmy, *A Mythical Sanctuary: False Paradise*, w którym mowa nie tyle o monstrialnych postaciach, ile o powiązanych z nimi przestrzeniach. Mik omawia wybrane koncepcje sanktuariów, miejsc świętych, swoistych rezerwatów, rozumianych jako obszary izolowania potworów od otoczenia, a jednocześnie strefy ochrony potworów przed ludźmi. Odwołuje się też do różnych ujęć obrazu Arkadii. W celu prezentacji

przyjętych założeń, wpisujących się w nurt proekologiczny, dokonano analizy głównie trzech tego typu miejsc – arkadyjskiej wizji rajy w filmie Walta Disneya z 1940 r. pt. *Fantazja*, Zakazanego Lasu z literackiego cyklu oraz jego filmowej adaptacji o Harrym Potterze, a także Puszczy Białowieskiej i żyjących w jej granicach zwierząt ukazanych w komiksach Tomasza Samojlika. Wzięto również pod uwagę *Pandorę* Victorii Turnbull (2016) i *Strachopolis* Doroty Wiczorek (2015). Zasadniczym celem tej części rozważań jest pokazanie, jak starożytne i późniejsze tradycje literackie dotyczące pojęcia przestrzeni mitycznej oraz powiązanej z nimi zwierzęcości (ostatecznie potworności), współbrzmia z tekstami napisanymi lub współtworzonymi przez Rowling oraz ze znaczeniem, jakie wnoszą do współczesnego świata, a jednocześnie, w jaki sposób kultura dziecięca nawiązująca do mitologii może odzwierciedlać obecną sytuację zagrożonych zwierząt. Wśród analizowanych przykładów znalazły się też magiczne bestiariusze dla dzieci, zarówno literackie, w tym Joanne Rowling *Fantastyczne bestie i gdzie je znaleźć*, jak i filmowe, np. adaptacja utworu Rowling (2016, reż. David Yates, scenariusz Joanne Rowling). Tej ostatniej przyświeca nieco odmienna idea niż w powieści – gromadzenie zwierząt służy ich ochronie. W opinii badaczki wszystkie przekazy omówione w tym rozdziale oparte są na mitologicznych wyobrażeniach o świętych przestrzeniach i ich potwornych mieszkańcach, wpisując się w nurt twórczości zaangażowanej ekologicznie.

W zamykającym książkę podsumowaniu mowa o tym, że wszystkie marginalizowane społecznie grupy, które omówiła, tj. zwierzęta, kobiety, ludzie z niepełnosprawnościami, o różnym pochodzeniu etnicznym oraz dzieci, prezentowane są w przekazach kulturowych za pośrednictwem różnych monstrów o źródłach antycznych. Wykluczenie wyraża się w postaci potworów, ponieważ tradycyjnie postrzeganego je jako zagrożenie dla określonej wspólnoty. Potworne postacie pojawiające się w kulturze dzieci i młodzieży są zwykle przedstawiane na dwa sposoby – jako istoty pokonane, ale nierzadko heroiczne, albo jako jednostki wcześniej społecznie zaniedbane, obecnie zaś akceptowane. Zdaniem Mik na początku XXI w. można zaobserwować tendencję do zwiększania inkluzji potworów, gdyż kultura popularna wydaje się odpowiadać na współczesne problemy społeczne, przed którymi stoi świat. Tendencja ta jednak znajduje nieznaczne odbicie w twórczości dla dzieci i młodzieży, zwłaszcza w zakresie problematyki niepełnosprawności i płciowości. W dalszej części rozważań badaczka nakreśla możliwości rozwoju teratologii jako nauki nowego języka, także w badaniach kulturowych, dzięki któremu będzie można podejmować badania nad migracją (kategoria „potwornego imigranta”), ekonomią (zjawisko „potwornej biedy”) czy wojną (obraz „potwornego najeźdźcy”). Jednocześnie sygnalizuje obecność różnych podejść do teratologii ze względu na różnorodność samych potworów pod względem pochodzenia, historii i środowiska.

Przechodząc do posumowania, należy stwierdzić, że książka o monstrach jako figurach wykluczenia jest nowatorska na rodzimym gruncie, interdyscyplinarna, wielokontekstowa, bardzo dobrze uargumentowana, poparta trafnie dobranymi przykładami kulturowymi, tekstowymi i wizualnymi, jak też sto-

sownymi cytataми z opracowań naukowych – polskich i zagranicznych. Co najważniejsze, jest wielce inspirująca, miejscami odkrywczą, dlatego warto o niej mówić, aby nie zniknęła z pola widzenia badaczy i czytelników. Z wielką przyjemnością byłam jej recenzentką.

BIBLIOGRAFIA

- Browning, J. E., Picart, J. S. (eds.) (2012). *Speaking of Monsters: A Teratological Anthology*. Palgrave Macmillan.
- Gamble, S., McNamara, J. (Executive Producers) (2015–2018), *The Magicians* [TV series], NBC Universal Television Distribution.
- van Gennep, A. (2006). *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii* (przeł. B. Biały). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Nycz, R. (2017). Nowa humanistyka w Polsce. Kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji. *Teksty Drugie*, 1, 18–40.
- del Toro, G. (Director) (2006). *Pan's labyrinth* [Film]. Warner Bros. Pictures.
- Wieczorkiewicz, A. (2010). *Monstrarium*. Słowo obraz/terytoria.
- Zych, P., Vargas, P. (2013). *Bestiariusz słowiański*. Wydawnictwo Bosz.